

Oponentský posudek disertační práce Moniky Mikoláškové Formování obrazu literatury na středních školách českých zemí v 19. století: Na podkladu analýzy německých gymnaziálních čítanek z let 1849 - 1918.

Téma disertační práce vnímám jako velmi potřebné a zároveň objevené. Přestože výzkum vazeb české literatury 19. století k literatuře německé se u nás rozvíjí již plných dvacet let a dosáhl (mj. díky systematické práci doktorandčina školitele) řady pozoruhodných výsledků, téma zpracované Monikou Mikoláškovou leželo dosud ladem. Možná proto, že na první pohled může být vnímáno jako okrajové. Předkládaná práce přesvědčivě dokládá, jak je tento podcenivý náhled klamný. Čítanky a další učební příručky jsou v jakékoli době významnou součástí literárního života, neboť jejich prostřednictvím se vládnoucí elity pokoušejí formovat povědomí populace o tom, co je literatura, jaké jsou její stěžejní funkce a klíčové hodnoty. Tím spíše to platilo pro přísně centralizované školství habsburské monarchie a zvláště pak pro učební texty zabývající se literaturou jejího úředního jazyka. Význam německých čítanek pro české prostředí je nadto znásoben tím, že pro generace studující střední školu v 50. a 60. letech byly jedinou možností, jak se během výuky, v níž stále ještě dominovala klasická filologie, seznámit s novější literaturou. Tyto čítanky tedy pro ně nebyly jen nástrojem poznání tvorby významných německých spisovatelů. Způsob, jakým byly koncipovány, také podstatným způsobem formoval jejich představy o literatuře a literárnosti, jež se nemohly neodrazit i v jazykově české literární produkci a její recepci.

Hlavním kladem práce je bezesporu její metodičnost a neobyčejná důkladnost, jež z ní činí bezpečné materiálové východisko pro řešení nejrozličnějších otázek spjatých s českou (a bezesporu také německou) literaturou 19. století. Už rozsah práce a soupis použitých pramenů signalizují, jak velký objem práce bylo třeba odvést. Vedle pramene základního - čítanek - autorka prostudovala také řadu úředních dokumentů z oblasti školské politiky, odborných pedagogických časopisů i vzpomínek významných osobností kulturního života na středoškolskou výuku - to vše v časovém rozpětí bezmála sedmdesáti let (přitom je třeba připomenout, že naprostá většina pramenů je v němčině a že autorka ke všem citacím z nich pořizovala české překlady). K významným kladům práce patří i skutečnost, že autorka do svého výzkumu zahrнула vedle gymnázií rovněž další typy středních škol (zejména reálky); i na nich přece studovali nejen budoucí čtenáři české literatury, ale také její autoři.

Strukturace práce má přísně logický charakter, vychází z objektivních, jen těžko zpochybnitelných kritérií. Zvolené časové mezníky kopírují klíčové reformy rakouského školství, jež měnily postavení výuky německé literatury v rámci učebních plánů jednotlivých typů středních škol. Výběr konkrétních čítanek vyšel ze zjištění o frekvenci jejich užívání na středoškolských ústavech v českých zemích. Takto se do popředí pozornosti dostal pro každé období vždy jeden titul, na nějž se soustředila autorčina pozornost. Jeho podrobnou analýzu pak doplnila stručnější charakteristikou dalších užívaných čítanek německé literatury a také srovnávací charakteristikou komplementárních čítanek české literatury pro studenty škol s německým vyučovacím jazykem, jichž ovšem z

pochopitelných důvodů existuje podstatně méně. Vznikl tak komplexní obraz toho, jak byla (německá i česká) literatura v daném období na středních školách pojímána a vyučována.

Volba základních analytických hledisek už byla záležitostí o něco subjektivnější, neboť ta, jež autorka zvolila (zastoupení literárních druhů a žánrů, dominantní témata, autorské zázemí) jistě nejsou jediná možná. Zdá se však, že jí do značné míry vyplynula z obsahu a kompozice samotných čítanek, že tedy materiálu nebyla vnucena zvenčí. Zvolená hlediska ovšem autorce příliš nepomáhají k vzájemnému odlišení titulů (je ovšem otázkou, zda by bylo možno nalézt hledisko z tohoto pohledu vhodnější a zda jednotlivé čítanky v úhrnu nemají více společného než odlišného).

Práce přináší velké množství drobných, zdánlivě nepřilíš významných údajů, jež však ve svém úhrnu přinášejí důležité poznatky o tom, jakou představu o literatuře tehdejší středoškoláci prostřednictvím čítanek získávali. Ukazuje se například, že až do sklonku 19. století byla jako jádro umělecké literatury studentům prezentována poezie (zejména lyrická), zatímco próza byla vnímána hlavně jako nosič věcných informací. První ukázky fikční prózy se v čítankách objevují až v 70. letech (např. úryvek z Goethova Utrpení mladého Werthera), ale i poté dávají autoři přednost próze úvahové, rétorické, cestopisné, či epistolární. Ve světle těchto zjištění se jeví jako zcela logické, že tehdejší gymnazisté tradičně směřovali své literární pokusy do básnické oblasti, protože ji i pod vlivem školní výuky vnímali jako podstatně prestižnější druh než prózu (a také byli na ně školní výukou lépe připraveni). A nebyla orientace ženských autorek na prózu také důsledkem toho, že jejich povědomí o literatuře nebylo tolik formováno školním vzděláváním?

Podobné důležitosti je rovněž zjištění o významné úloze literárních žánrů. Skutečnost, že byly po celé 19. století pilířem literární výuky na nižším stupni středních škol, z nich nutně musela činit důležitější nástroj soudobé literární komunikace, než si dokážeme představit z dnešního pohledu, kdy už – s výjimkou dětské a populární literatury – tak zásadní roli nehrají. Četné odkazy na vlastenecké básně a povídky o hrdinství rakouských vojínů zase mohou osvětlit, jaké bylo předpokládané pozadí pro parodické pseudovlastenecké historiky Haškova Švejka. Podobných informací, přímo vybízejících k využití, najde literární historik v práci Moniky Mikoláškové řadu.

Nashromážděné poznatky vypovídají mnohé také o proměnách literárního vyučování, což je oblast dosud jen velmi málo probádaná. Podniknuté analýzy např. ukazují, kde hledat počátky v současnosti nezřídka problematizované literárně historické koncepce středoškolské výuky; navzdory zjednodušeným představám to nebylo „odjakživa“, nýbrž až od 70. let 19. století, přičemž stěžejním výukovým principem se stala až na počátku 20. století. Ani tehdy však nedominovala bezezbytku; jako nejnáročnější úroveň tehdejší výuky jí předcházelo osvojení čtenářské zkušenosti s různými žánry, a četba hrála i nadále důležitou roli. Naopak v nejstarším, „mozartovském“ období můžeme překvapivě nalézt důraz na principy, k nimž se vrací současná didaktika literární výchovy (důraz na obsah a prožitek na úkor poznatků o formě), jak autorka správně poznamenává.

Je zřejmé, že téma vyučování německé literatuře v českých zemích donedávna

nebylo ideologicky neutrální. Jak ukazují i autorčiny citace z užitě odborné literatury, starší české práce o dějinách rakouského školství zdůrazňují represivní momenty této výuky i nerovnoprávnost situace, kdy se němčině z objektivní nutnosti učila naprostá většina frekventantů českých gymnázií, zatímco na německých gymnáziích češtině jen zanedbatelná menšina. Autorka se k této situaci staví s objektivitou, typickou pro celou její práci: nezakrývá disciplinující charakter výuky, mající vychovat především loajálního občana habsburské monarchie, na druhou stranu však oceňuje přínos výuky německé literatury pro kultivaci českých vzdělanců a pro rozvoj česky psané literatury, pro niž bylo německé písemnictví po celé 19. století vzorem a mobilizující výzvou. U některých citací však možná nechává promlouvat ideologicky zaujaté prameny bez patřičné korekce. Týká se to hlavně úvodního líčení poměrů v rakouském školství z pera Jana Šafránka (s. 19) a dále pak citací ze vzpomínek českých spisovatelů o jejich nechuti k výuce německé literatury, jež mohou být dodatečnou vlasteneckou stylizací (zejména to lze předpokládat u bilingvního Karla Klostermanna, jehož výrok autorka cituje na s. 91). Je zřejmé, že pro zkoumání toho, jak čeští studenti přijímali výuku německé literatury by byla podstatně relevantnější autentická svědectví, pakliže ovšem existují (rozhodně jím není pramenně nepodložené tvrzení o Nerudově zaujetí pro Heineho a Lenaua převzaté z populární publikace Vladimíra Kovářika).

Závěrem něco k autorčinu způsobu prezentace zjištěných poznatků. Práce koncipovaná jako důkladné zmapování situace v uvedeném segmentu literárního života se z podstaty věci nemůže vyhnout popisnosti. Bylo by proto bláhové ji autorce vytýkat. Její detailní výčty autorů, žánrů i témat, nacházejících se v jednotlivých čítankách (pro přehlednost převedené i do grafů) se v budoucnosti budou hodit mnoha badatelům na poli literatury 19. století, kteří z různých důvodů budou potřebovat právě tyto konkrétní informace, jak jsme již doložili výše. Nicméně práce má ne-li ambice, tedy rozhodně potenciál pro syntetické nastínění proměn literární výuky ve sledovaném období a s tím souvisejících proměn povědomí studentů o (nejen německé) literatuře, jak to ostatně deklaruje již svým názvem. I tento cíl se autorce daří plnit, byť spíše v závěrečných shrnujících pasážích; v samotném výkladu čtenář nezřídka tyto obecné kontury vývojového rytmu ztrácí. Zejména výčtové pasáže věnované literárním druhům a žánrům působí dojmem, jako by se titul od titulu nic v jejich zastoupení neměnilo, přitom autorka v závěrečném shrnutí řadu odlišností mezi jednotlivými čítankami pojmenovává. Možná by pomohlo častější prokládání výčtových pasáží autorčinými srovnávacími a hodnotícími komentáři (jako je např. na s. 136 konstatování o zdařilé prezentaci Goethova a Schillerova díla v Pospíchalově čítance), popřípadě přiblížení specifičnosti daného titulu konkrétními příklady. Po této stránce se mi jako nejzdařilejší jeví charakteristika Eggerovy čítanky. Tyto připomínky ke způsobu prezentace zjištěných poznatků ovšem nijak nechtějí zpochybnit hodnotu vykonané práce. Jsou spíše myšleny jako námět pro přípravu textu ke knižní publikaci, kterou rozhodně doporučuji.

Závěr: Disertační práce Moniky Mikoláškové je příkladem práce zralé, dobře promyšlené, materiálově neobyčejně precizní a kultivovaně napsané. Jen málokdy

se setkáváme s prací tak neokázalou a přitom tak užitečnou. Plně ji proto doporučuji k obhajobě.

V Praze 28. 9. 2012

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Dagmar M' with a flourish at the end.

prof. PhDr. Dagmar Mocná, CSc.

Oponentský posudek disertační práce Moniky Mikoláškové *Formování obrazu literatury na středních školách českých zemí v 19. století: na podkladu analýzy německých gymnaziálních čítanek z let 1849-1918*

Autorka

Mgr. M. Mikoláškovou znám především z bořetických doktorandských setkání. Její vystoupení patřila vždy k těm nejpřipravenějším, nejlépe rozvrženým. Bylo vidět, že si se svým tématem umí poradit, je si vědoma jeho možností a ví, kam ho chce dovést.

Téma

Autorka je rozkročena mezi tři disciplíny: literární historii, pedagogiku (resp. dějiny pedagogiky) a klasické dějiny. Její téma ji však neumožňuje pracovat pouze např. v rámci tradiční literární historie. Jde totiž o téma, které se jeví jako nosné a žádoucí. Čítanky a škola tvoří důležité recepční pole obecně; v 19. století k tomu navíc přistupuje aspekt národně-emancipační. Kromě toho máme co činit s utvářením čtenářské veřejnosti a formováním kánonu. Ke všemu pak, a to nejenom v habsburské říši, jsme svědky toho, jak se literatura v rámci vyučování postupně emancipuje od jazykového vyučování, tedy jak se z pouhého dokladu jevů jazykových stává specifický předmět nebo alespoň téma. Analýza německých čítanek navíc dává možnost zahlédnout, jak se utvářel dialog (či střetávání) živlu německého a českého. A protože jsme na území c. k. (od roku 1867 c. a k.) monarchie, je tu dobrá příležitost nahlédnout dialog (či střetávání) mezi živlem německým (říšským) a rakouským. Samotné téma je pak nutno odpracovat s materiálem; tohle se nedá vyvodit z jedné teze, byť sebevíce brizantní, či z konceptu.

Celek/strukturace

Práce je rozvržena logicky a přehledně. Jde o práci historickou, proto se autorka spolehla především na časový sled: pracuje s třemi obdobími. V rámci těchto období vždy na úvod nastiňuje stav gymnaziálního systému a jeho dobově relevantní proměny; poté přechází k jednotlivým čítankám a jejich analýzám z několika perspektiv. Takovéto rozvržení dovolu-

autorce sledovat své téma jak ve vývojové perspektivě, tak v perspektivě pozorného soustředění k tomu, co se v té které době jeví jako dobově podstatné. Prolínají se tak metoda historického popisu a obsahové analýzy; pokud ne vždy zcela ústrojně, tak alespoň kontrolovatelně a logicky.

Koncepce/metoda

Vahou svého tématu se je autorka nucena pohybovat v literární historii, historii a pedagogice. Její práce patří asi nejspíše do kulturních či sociálních dějin. Ale o škatulky tu nejde. Podstatné je, že autorka kromě primárních materiálů, jimiž jsou německé čítanky, byla nucena pracovat s dalšími materiály velmi široké provenience: školními dokumenty, výročními zprávami, paměti, dále s odbornou literaturou literárněvědnou (historickou i teoretickou) a pedagogickou. Z této šíře se jí podařilo syntetizovat vesměs to podstatné, což platí zejména pro části pojednávající o stavu gymnaziálního školství. V částech, kde sama podává charakteristiky jednotlivých čítanek, si také dokázala najít dostatečně nosné nástroje, založené zejména na tematické a žánrové analýze jednotlivých čítanek. Použití grafů považuji za ústrojně a zcela funkční. Problémy občas nastávají s interpretací. Důkladně analyzovaný materiál se ne vždy daří dovést k závěrům. Hodně autorce pomáhá časová osa, tedy to, že když si dá jednotlivé čítanky za sebe, je možno nalézt nějakou tendenci, třeba to, že zpočátku bylo pro autory čítanek důležité dělení na řeč vázanou a nevázanou, které posléze ustoupilo dělení žánrovému. Zřejmě více prostoru mělo být věnováno funkci čítanek v každodennosti gymnazisty druhé poloviny 19. století. Nevíme o tom mnoho (autorka, kde má příležitost, tam cituje zejména z paměti), ale něco přece jenom, a to zejména díky M. Lenderové. Zde bych viděl příležitost pro větší angažmá sociálních dějin či historickou sociologii: čísla o tom, kolik v českých zemích bylo gramotných, jaké bylo rozložení vzdělání, poměr mezi městem a venkovem, českým a německým prostředím. Tím se otevírá i otázka po funkci čítanek v rodinách. V jednom místě (díky podnětu M. Pokorné) na to ostatně dochází: pro jisté vrstvy byla čítanka společně s kalendářem možná jediným zdrojem četby. Jiná linie, kterou by bylo možno sledovat, je ideál rakouského vlastenectví, jak ho představují čítanky, s tím, jak je přítomen v literatuře. Je až pozoruhodné, že kolika průnikům dochází mezi analýzami M. Mikoláškové a prací C. Magrise *Habsburský mýtus v rakouské literatuře*.

Argumentace

Způsob, jímž autorka vede svou práci, je kontrolovatelný a přehledný. Převládá popis (v částech věnovaných rozboru jednotlivých čítanek), jinde se autorka spoléhá na reprodukci za pomoci sekundárních zdrojů (v úvodech jednotlivých kapitol). Někde však přece jenom výklad setrvává v popisu více, než by bylo záhodno, čímž se poněkud ztrácí strukturace a přehlednost. Tyhle patrie by si zasloužily kondenzovanější způsob psaní. Není nutno sdělovat podrobné obsahy jednotlivých dílů; jako zcela redundantní pak působí údaje o tom, že jednotlivé články jsou číslovány a že jejich zdroj je uveden pod textem. Popis by měl být vždy perspektivizován výkladem, tedy optikou celku a smyslu, stejně jako ohledem na vnímatele. Naopak za nejzdařilejší pasáže považuji ty, v nichž se autorka je s to dobrat k formulování funkce té které čítanky, jejího místa ve vývoji, jakož i představy světa a hodnot, které chce v žákovi fixovat a rozvíjet. Nosné se mi zdá i každé spojení výkladu s kontextem literární historie.

Jazyk/styl

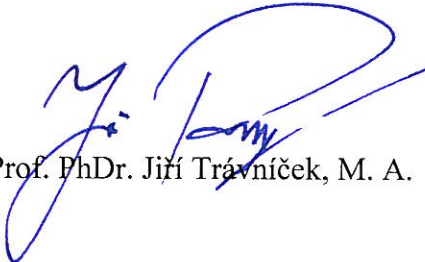
V celku práce lze jazyk a styl považovat za kontrolovaný a kultivovaný. Práce M. Mikuláškové vykazuje velmi solidní standard akademického psaní. Jedinou výtku středního rozsahu bych směřoval k nadužívání adjektiva *zajímavý*, což vesměs působí jako snadná nálepka něčeho, co mělo být charakterizováno přesněji, možná i analyticky: „Z historického hlediska je zajímavý postřeh vídeňského profesora“ (s. 24), „V první polovině 60. let u nás dále vznikla zajímavá myšlenka ředitele a zakladatele tábořského reálného gymnázia“ (s. 37) a četné další. Jiné jevy už tak časté nejsou, ale přesto i ony působí rušivě; např. genitivní deverbativní spletence („vymezení historického užívání naznačených literárních termínů“, s. 15 – proč to neformulovat slovesně?), rusismy („textu Herdera“, s. 14; proč nepoužít buď tvar J. G. Herdera nebo přivlastňovací adjektivum?), aglicismy („diskutovanou otázkou“, s. 162; v češtině se diskutuje „o“), nepatřičně užitý instrumentál („reálky i reálná gymnázia byly také navštěvovány řadou budoucích významných osobností“, s. 10). Občas se do textu vloudí i dost neladný publicismus („mantinely nastavované rakouskou školní lekturou“, s. 91; „Změny byly nastartovány“, s. 20).

Přínos

M. Mikulášková předložila záslužnou práci, takovou, kterou si byla nucena „odpracovat“ na širokém materiálu velmi různorodé povahy. Ukázalo se, že zkoumat tento aspekt literárního

života má velký smysl. Je nám totiž schopen ukázat literární a čtenářskou kulturu z pohledu instituce, která pro většinu populace vytváří rozhodující obraz literatury a estetických hodnot. Rozhodně bych se přimlouval, aby část práce M. Mikoláškové byla publikována v odborném tisku, stejně tak bych se přimlouval, aby práce byla dopracována do podoby knižní monografie. Bude se asi muset více zapojit kontext sociálních a kulturních dějin. Určitě bude nutné se více dostat k tomu, jak reálně čítanky působily, třebaže je mi jasné, jak těžko se tato svědectví (zejména ta historická) shánějí. Práci by asi chtělo v několika částech zbavit nadměrné popisnosti. Podněty pro vhodné nápady, zejména metodologické (ale nejenom), je možno získat i v různých dějinách čtení, jejichž počet za poslední dobu výrazně vzrostl. Zejména bych doporučoval inspirovat pracemi R. Alticka *The English Common Reader* (1957), P. Steina *Schriftultur. Eine Geschichte des Schreibens und Lesens* (2006), E. Schöna: *Die Verlust der Sinnlichkeit oder die Wandlung des Lesers. Mentalitätswandel um 1800* (1987), B. Franzmann ad. (ed.): *Handbuch Lesen* (1999); ve všech je totiž v nějaké míře exponována i role škol a učebnic.

Práci M. Mikoláškové jednoznačně **doporučuji** k obhajobě.

Prof. PhDr. Jiří Trávníček, M. A.

V Brně dne 21. září 2012